

MORPHOLOGICAL RESEARCH OF MACON IFODALOVCHI DEIKTIK UNITS

Ishanzhanova Munosibkhon Saidakhmadovna

Andijan State University

Interfaculty foreign languages (social and

Senior Lecturer of the Department of Humanities)

Doctor of Philosophy (PhD) in Philology

МАКОН ИФОДАЛОВЧИ ДЕЙКТИК БИРЛИКЛАРНИНГ МОРФОЛОГИК ТАДҚИҚИ

Ишанжанова Муносибхон Саидахмадовна

Андижон давлат университети

Факультетлараро чет тиллар (ижтимоий ва

гуманитар фанлар) кафедраси катта ўқитувчиси

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Annotation: This article deals the grammatical study of the deictic units representing space. According to the morphological features, the spatial deixis analyzed by classification.

Key words: spatial deixis, demonstrative pronouns, adverbs of place, verbs representing action

Аннотация: Ушбу мақолада макон ифодаловчи дейктик бирликларнинг грамматик жиҳатдан тадқиқи ёритилган. Морфологик хусусиятларига кўра макон дейксиси таснифлаб таҳлил этилган.

Калит сўзлар: макон дейксиси, кўрсатиш олмошлари, ўрин равишлари, ҳаракат ифодаловчи феъллари

Макон ифодаловчи дейктик бирликлар чоғиштирилаётган тил тизимларида турли бирликлар билан ифодаланишига кўра фарқланади. Ҳар бир тилда уларнинг тузилиши ўзига хосдир. Ўзбек тилида Р.Давлатова макон ишора бирликларнинг семантик хусусиятларини фақат мустақил сўз туркумлари доирасида ўрганиб уларни қуйидагича тасниф қилади:

1) кўрсатиш олмошлар: *мана, ана, ўша...*

2) ўрин равишлари: *узоқда, чанда, ўнгда, настда, тубанда, олдинда, орқанда...*

3) масофа англатувчи сифатлар: *узоқ, яқин, йироқ...*

4) ўринга муносабат билдирувчи белги ифодаловчи сифатлар: *ички, ташиқи, сиртқи, устки...*

5) масофа маъносини англатувчи сонлар ва улар билан кўлланивчи ҳисоб сўзлар: *уч чақирим, бир-икки қадам ...*

6) маконга ишора қилувчи феъллар: *кел, кет, кир, чиқ,...*

Р.Давлатова макон дейксисини “узоқ” ва “яқин”даги ўринга ишора қилишига кўра маъноларини ёритар экан *тепада-настда, ўнгда-чанда, ичкарида-ташқарида* каби равишлар зидлик ҳосил қилишига кўра сўзловчининг маконга нисбатан жойлашишига ҳам ишора қилишини таъкидлайди. Масалан: *Ташқаридан кимнингдир овози эшитилди*. Бу мисолда ишора қилинаётган макон зидлик оппозициясига киришиш орқали сўзловчи айни пайтда ичкарида эканлигини билдиради.

Олиманинг қарашларида макон ифодаловчи лексик бирликлар фақат зидлик семантикасига кўра тадқиқ этилган. Лекин зидлик муносабатига кириша олмайдиган дейктик бирликлар унинг фикридан четда қолган. Б.Қурбанованинг тадқиқотида макон ишораларининг грамматик воситалар, яъни макон келишиклари билан ифодаланишига ҳам эътибор қаратилган. Мазкурнинг тадқиқотлар таҳлилидан келиб чиқиб француз, ўзбек тилларида зидлик хусусиятига эга ва зидлик хусусиятига эга

бўлмаган макон дейктик бирликларнинг мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги тасниф шаклланди.

Француз тилида:

1. Кўрсатиш сифатлари: *ce, cette, ces*
2. Кўрсатиш олмошлари: *celui-ci, celui-là, celle-ci, celle-là, ceux-ci...*
3. Сўроқ олмошлари: *où, d' où*
4. Нисбий олмош: *où*
5. Маконни англлатувчи сифатлар: *lointain, proche...*
6. Ўрин равишлари: *ici, là, là-bas...*
7. Ҳаракат феъллари: *aller, venir, apporter, porter, partir, arriver...*

Ўзбек тилида:

1. Кўрсатиш олмошлари: *бу, шу, у..*
2. Сўроқ олмоши: *қаер...*
3. Бўлишсизлик олмоши: *ҳеч қаер...*
4. Гумон олмоши: *аллақаер, қаердир.*
5. Белгилаш олмоши: *ҳар қаерда, ...*
6. Маконга ишора қилувчи сифатлар: *узоқ, яқин...*
7. Ўрин равишлари: *бу ер, у ер, ичкари...*
8. Ҳаракат феъллари: *кел, бор...*
9. Макон келишиклари: *га, да, дан*
10. Кўмакчилар: *уст, ост, ора, олд, орқа...*

Тадқиқотлар натижасида маконга ишора маъносида энг кўп олмошлар ва равишлар қўлланилиши аниқ бўлди. Макон равишлари узоқ/яқинликка ишора билан чекланиб қолмасдан, нутқда ва матнда вақтни, ҳолатни, воқеликни ва айрим мантиқий муносабатларни ҳам англатади.

Илмий адабиётлардан маълумки, ўзбек тилида кўрсатиш олмошлари семантик функционал жиҳатдан олимлар томонидан равишларга нисбатан кўпроқ таҳлил этилган. Кўрсатиш олмошларининг дейктик хусусияти ҳақида Ф.Д.Ашнин ўз тадқиқотида “кўпинча предметга ишора қилиш пайти шу предметни бевосита кўриш ёки бошқача сезиш орқали идрок қилиш билан тўғри келади” дея таъкидлайди. У олмошларнинг ишора белгиси сифатида қўлланилиши, унинг дейктик ифодаланишидир, деб билади.

Н.Ф.Янко Триницкая эса, кўрсатиш олмошларининг дейктик вазифаси уларнинг предмет ва ҳодисаларга бевосита ишора қилиб, уларнинг ўзига ўхшашлар қаторидан ажратишини айтиб ўтади.

Туркшунос олим А.Н.Кононов кўрсатиш олмошларининг дейктик маъноларини ҳозир мавжуд бўлган, алоҳида таъкидланаётган, лекин а) ўзи номаълум ва сўзловчидан узоқда, б) ўзи маълум ва сўзловчидан узоқда жойлашган предмет, шахсни аниқлашга қаратилган белги эканлигини тушунтиради.

Макон дейкисининг морфологик таснифининг ҳар икки тилда турлича ифодаланиши уларни мукамал тадқиқини кутаётган масалалардан бири саналади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. 1.Ашнин Ф.Д. Указательные местоимение и их производные в азербайджанском, турецком и туркменском языках. АКД. — Москва, 1958. — С. 7.
2. 2.Янко-Триницкая Н.А. Семантика указательных местоимений // Русский язык в школе. № 2. — Москва, 1982. — С. 17.
3. 3.Кононов А.М. Грамматика современного узбекского литературного языка. — Москва, 1960. — С. 174-177.